

Címek szövevénye¹

N. Tóth Zsuzsa

1. Bevezetés

Amikor elkezdtem művek címeinek fordításával foglalkozni, egy izgalmas és szövevényes világ bontakozott ki fokozatosan előttem. Kiderült, hogy még tudományos elmélete is van a címeknek, a *titrológia*.

A címek részei a műnek, és a fordító – csakúgy, mint minden más szövegrész esetében – csak az egész mű ismeretében fogja tudni lefordítani őket. Ellenkező esetben az történhet, mint amit nemrég hallottam a *Salome utolsó tánca* című angol film magyar szinkronjában, ahol Oscar Wilde egy színdarabját *Lady Windermere hódolója*² címen emlegették.

A címek azért is izgalmasak, mert nemcsak részei az egész mű szövegének, hanem önmagukban is szövegek. Noha általában rövidek, mégis – mint ahogy Ch. Nord (1995) kimutatta – eleget tesznek a szövegszerűség minden kritériumának. De Beaugrande és Dressler (2000) szerint e hét kritérium a következő: **kohézió, koherencia, szándékoltság, elfogadhatóság, hírérték, helyzet-szerűség, intertextualitás**. Nord mellett érvel, hogy a címek fordítása semmiben sem különbözik a másfajta szövegek fordításától. Ezzel az állítással szeretnék néhány ponton vitába szállni, és bemutatni, miért nehezebb néha egyes angol irodalmi vagy nem irodalmi művek címét magyarra fordítani, mint magukat a műveket.

2. A címek statikussága

Egy címet magyarra fordítani igencsak felelősségteljes dolog, mert ha egyszer megszületik a magyar cím, akkor legtöbbször végérvényesen így is marad, még akkor is, ha a fordítás nem igazán volt szerencsés. Gondoljunk pl. az amerikai TV-sorozatra, a *Vészhelyzetre*: hiába lenne az *Emergency Room* pontosabb fordítása mondjuk Sürgősségi osztály, most már valószínűleg végérvényesen *Vészhelyzet* marad.

A magyarított cím szinte kőbe vésvé a közös tudás elemévé, a magyar nyelvi kultúra szövegkorpuszának részévé válik. Ha egy magyarra fordítandó angol szövegben felbukkan egy mű címe, a fordítónak kötelessége lenne utánanézni, milyen címmel jelent meg az illető mű magyarul. A szöveggel ellentétben a szövegben szereplő címet nem fordíthatja a saját szája íze szerint. Ezért ráncoljuk a homlokunkat, amikor pl. az újságban azt olvassuk, hogy “Charles Dickens ..., akinek *Karácsonyi mese* címet viselő híres történetében...” (Tóth 2006), vagy amikor egy

könyvben (Molnár 2002:138) ugyancsak egy Dickens-regény címe *Kemény idők*-ként szerepel. Megszoktuk, hogy az *A Christmas Carol*, illetve a *Hard Times* című Dickens-regényeknek magyarul *Karácsonyi ének* illetve *Nehéz idők* a címe.

Amikor egy művet újrarendelték, a címe – éppen e statikussága miatt – legtöbbször változatlan marad. Pl. Emily Brontë *Wuthering Heights* című regényét az utóbbi évtizedekben egymás után kétszer fordították magyarra, de a címe mindkét esetben *Üvöltő szelek*.³ Láthatunk azonban arra is példát, hogy egy mű újrarendelésénél az új fordító nem elégedett a cím régi fordításával. Azonban éppen a régi cím meggyökeresedettsége miatt még akkor is csak óvatosan fog a címen változtatni, ha meg van győződve róla, hogy az előző fordító tévúton járt, hiszen azt akarja, hogy a közönség ismerősként tekintsen a műre új fordításban is. Rendkívül kreatív kísérletet tesz ennek a dilemmának a feloldására Nádasdy Ádám egy Shakespeare- és egy Oscar Wilde-dráma fordítása esetében.

Shakespeare *The Taming of the Shrew* című vígjátékának a Nádasdyé előtt 5 magyar fordítása készült,⁴ mindegyik *A makrancos hölgy* címmel, noha az eredeti címben sem a *makrancos* sem a *hölgy* szó angol megfelelője nem szerepel. Az Örkény Színház nemrégiben tűzte műsorára a darabot Nádasdy Ádám új fordításában a következő címmel: *A hárpia megbabolázása avagy A makrancos hölgy*.

Hasonló megoldást alkalmazott Nádasdy Oscar Wilde *The Importance of Being Ernest* című darabjánál, melyet eddig *Bunbury* címen játszottak.⁵ A József Attila Színházban most ez a darab címe: *Bunbury avagy Szilárdnak kell lenni*. Nádasdynál tehát mindkét esetben a régi, pontatlan cím együtt szerepel az újjal. A cím fordítása kevésbé viseli el az újítást, mint a tulajdonképpeni szöveg, hiszen a címnek eligazító szerepe van. A hírérték (*informativity*), a szövegszerűség egyik ismérve, erőteljesen jelen van minden címben. „Ez arra vonatkozik, hogy a szövegben előforduló közlés mennyire várt vagy váratlan, illetve ismert vagy ismeretlen” (de Beaugrande és Dressler 2000: 22).

3. Intertextualitás a címekben

„A szövegszerűség hetedik ismérve az INTERTEXTUALITÁS nevet viseli, és azokra a tényezőkre vonatkozik, amelyek valamely szöveg felhasználását egy vagy több olyan szöveg ismeretétől teszik függővé, amellyel a befogadó korábban találkozott” (*ibid.*:23).

A fogalom és a kifejezés megalkotója, Julia Kristeva és az 1960/70-es évek posztstrukturalista irodalmárai „hangsúlyozták, hogy sokkal komplexebb jelenségről van szó, mint pusztán szavak kölcsönzése korábbi szövegekből. [...] Annak az elismerése a fontos, hogy minden szöveg köszönhet valamit más szövegeknek” (Leppihalme 1997: 8).⁶

A címek gyakran tartalmazznak idézetet vagy tudatos utalást egy korábbi szövegre. Az ilyen allúzió fogódzót ad az értelmezéshez, hiszen a cím jelentése és ezzel talán az egész mű üzenete akkor érthető meg teljes mélységében, ha a befogadó a címbeli szavakat össze tudja kapcsolni egy korábbi szöveggel, melyben ugyanezek a szavak megjelentek.

A nyugati civilizációban szinte minden nyelvi közösségben gyakori utalás történik a Bibliára mint közös kultúrkincsre; művek címeiben is sokszor fedezhetünk fel bibliai utalásokat. Példa erre Sánta Ferenc *Az ötödik pecsét* című regénye, vagy Ingmar Bergman filmje, *A hetedik pecsét* (*Det sjunde inseglet*), melyek a *Jelenések könyvére* utalnak. Számos más szöveg is közös kultúrkincsnek tekinthető a mi civilizációnkban, pl. Dante *Isteni Színjátéka*, melyre Szolzsenyicin *A pokol tornáca*⁷ (*V kruge pervom*) című regénye, vagy Balzac *Emberi színjátéka*⁸ (*La comédie humaine*) utal.

A regényeknél sokkal szűkebb közönséghez szóló tudományos közlemények címében gyakran az allúziók is olyan szövegekre vonatkoznak, melyeket csak igen kevesen ismernek fel. A tudományos élet szereplői tulajdonképpen az allúziókat értők láthatatlan hálózatát alkotják. Nyelvészeti háttér nélkül valószínűleg badarságnak tartanánk a Szépe György tiszteletére megjelent kötet címét, *Színes eszmék nem alszanak*,⁹ mely Chomsky híres mondatára utal: *Colorless green ideas sleep furiously*. Ez is egy példa arra a jelenségre, hogy egy szöveg szerzője a címadásnál dönthet úgy, hogy csak egy adott olvasói csoporthoz szól.

A tudatos utalások tehát egyáltalán nem ritkák sem a szövegekben, sem a címekben. Angol szövegekben és címekben a Biblia mellett a Shakespeare-szövegek jelentik az allúziók legfőbb forrását. A fordítók azonban nem mindig veszik észre, ha allúziót rejt a szöveg. Ez történt például William Faulkner *The Sound and the Fury* című regényének francia, spanyol (ld. Nord 1995: 276) és magyar fordításakor. Magyarul a regény 1970-ben jelent meg *A hang és a téboly* címmel Göncz Árpád fordításában. Faulkner regénycíme Machbeth szavait idézi a Shakespeare-dráma V. felvonásának 5. színéből: “words of an idiot, full of sound and fury”. Szabó Lőrinc fordításában ez így hangzik: “egy félkegyelmű Meséje, zengő tombolás”. Ha Göncz Árpád felismerte volna az allúziót, valószínűleg Zengő tombolás lenne magyarul a Faulkner-regény címe.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg Huxley 1932-ben megjelent *Brave New World* című regényének magyar fordításánál. A cím Miranda szavait ismétli *A vihar* V. felvonás 1. színéből. Nyilván ez egyáltalán nem véletlen, hiszen a regényben még szerepelnek is Shakespeare összes művei könyv formájában. Babits Mihály 1916-os fordításában Miranda szavai így hangzanak: “... drága új világ”. A Huxley-regényt 1934-ben Szinnai Tivadar, majd 1982-ben Szentmihályi Szabó Péter *Szép új világ* címmel fordította magyarra.

Mondhatnánk, hogy az az olvasó is megérti pl. Sánta *Az ötödik pecsétjét* vagy *A pokol tornáca* című Szolzsenyicin-regényt, aki nem ismeri fel az allúziót. De kérdés, hogy mennyire érti meg? Nils-Erik Enkvist igen frappánsan írja le a megértés rétegeit, amikor **intelligible**, **comprehensible** és **interpretable** jelentésről beszél (Enkvist 1991:7-8). Egy üzenet akkor *intelligible*, ha a befogadó a fonológia, a lexika és a szintaktika szintjén érti meg; vagyis ha megértjük, hogy mi van odaírva. *Comprehensible* az üzenet, ha a szemantika szintjén értjük meg, mondjuk, ha azt is el tudjuk olvasni, ami a sorok között van. Végül Enkvist szerint egy üzenet akkor *interpretable*, ha a pragmatika szintjén értjük meg, vagyis azt is el tudjuk olvasni, ami a szavak mögött van; ha megértjük azokat az implicit üzeneteket is, melyek forrása az adott kultúra.

Eredeti szöveg esetén sem lehet tudni, hogy egy szöveg olvasója a megértés melyik szintjére fog elérkezni. Fordított szövegnél a jó fordítás a célnyelvi szöveg olvasójának is lehetőséget ad a megértés minden rétegére. Ehhez persze a fordítónak – mint a forrásnyelvi szöveg olvasójának – kell elsősorban megértenie a szöveget minden szinten. Ha a fordító **lojális** (v. ö. Nord 1989, 1991) a szerzőhöz, ha a fordító mint kultúrák közötti közvetítő kompetens és felelősségteljesen jár el, akkor feltételezi, hogy a szerzők nem küldenek érthetetlen üzeneteket. Ehhez nem elég, ha a fordító bilingvis, **bikulturálisnak** is kell lennie (Leppihalme 1997: 4). A címek fordításánál talán még ez sem elég. Némely cím megoldhatatlan feladatot jelenthet a fordítónak. Fordítási problémák esetén a cím rövidege miatt nincs lehetőség olyan kompenzációs technikákra, mint a hosszabb szövegeknél. Ezért is állítom Ch. Norddal szemben, hogy a címek fordítása igenis különbözhet másfajta szövegek fordításától.

4. Címek párbeszéde

A címek nemcsak más szövegekre, hanem más címekre is utalhatnak. Összegyűjtöttem néhány párt, melyekben a címek szinte párbeszédet folytatnak egymással:

Diana Crane: *Invisible Colleges*

Gary Werskey: *The Visible College*

E. A. Housman: *The Name and Nature of Poetry*

J. S. Holmes: *The Name and Nature of Translation Studies*

Emily Brontë: *Wuthering Heights*

Bette Howell: *Wuthering Depths*

John L. Austin: *How to do things with words*

Stanley Fish: *How to Do Things with Austin and Searle: Speech Act Theory and Literary Criticism*

Peter L. Berger & Thomas Luckmann: *The Social Construction of Reality*

John Searle: *The Construction of Social Reality*

Ezek a címpárok számos **fordítási problémát** vetnek fel.

4.1. A cím utal-e egy másik címre, és ha igen, felismeri-e ezt a fordító?

Az *Invisible Colleges* 1972-ben jelent meg, a *The Visible College* 1978-ban. A látogat ellenére a későbbi mű nem szándékszik utalni a korábbira; az első egy tudásszociológiai könyv, a második tudománytörténeti. Ha bármelyiket magyarra fordítanák, a fordítónak nem kellene a másiktól tudnia, nem feltétlenül kellene például a *College* szót ugyanúgy fordítania a két címben.

Ezzel szemben Housman és Holmes esszéi esetében én biztos vagyok az intertextuális kapcsolatban. Mint nemrégiben Ruttkay Kálmán (2005) előadásá-

ból megtudtam, a maga korában hírneves irodalmár és költő, Alfred Edward Housman 1933-ban Londonban, a University College Irodalmi Társaságban tartott előadása, amely nyomtatásban is megjelent, rendkívül nagy hatású volt egyetemi körökben. Ennek tudatában, biztos vagyok benne, hogy James Holmes, aki maga is irodalmár volt, tudatos allúzióknak szánta 1972-es előadása címét, amely aztán nyomtatásban többször is megjelene a transzlatológia új korszakát indította el. Az, hogy Holmes esszéjének címe a Housman-esszé címére utal, nyilván köztudomású volt Holmes 1972-es előadásának hallgatói számára, és ennek az információnak a birtokában számunkra is hozzáférhetővé válik a címnek az Enkvist-féle *interpretable* jelentése is.

A Housman-esszét Ruttkay Kálmán *A költészet neve és természete* címmel fordította magyarra (Housman 1998). Szerencsére ha valaki nekilátna a Holmes esszé lefordításának, akár tudatában van az allúzióknak, akár nincs, nem valószínű, hogy – *mutatis mutandis* – más magyar cím jutna eszébe. Az már más kérdés, hogy mi lenne a *Translation Studies* magyar megfelelője.¹⁰

4.2. Annak a címnek, amire az utalás történik, már van jól ismert magyar fordítása

Emily Bontë *Üvöltő szelek* című regényéről már volt szó. A magyarított cím szinte kőbe vésve közös tudásunk elemévé vált. Csakhogy az eredeti címek nem mozdulatlanok abban az értelemben, hogy bevonhatók az intertextuális játékba. Viszont ha egy műnek már megszületett a magyar fordítása, ez elzárhatja az utat egy későbbi mű szerzője és magyar olvasói közti párbeszédétől, amikor ez a szerző címadásával utalni akar a korábbi műre. Bette Howell regényének címét látva nem irigylem azt, aki magyarra fogja esetleg fordítani: hogyan fogja tudni magyarul megjeleníteni az allúziót?

Ugyanakkor arra is találunk példát, hogy a magyarra fordított cím kerül bele a címek magyarul folyó párbeszédébe. Austin beszédaktus-elméletének alapművét, a Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások alapján 1973-ban kiadott *How to do things with words* című könyvet Pléh Csaba 1990-ben *Tetten ért szavak* címmel fordította angolra. Akár tetszik, akár nem – nekem például nem nagyon, mert valami bűnös dologra asszociálok, a bűnözőket szokták tetten érni –, ez a cím a magyarban már meggyökeresedett. Szili Katalin 2004-ben megjelent könyvének címe már erre utal: *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Akár úgy utal Pléh Csaba fordítására, hogy felidézzi, akár úgy, hogy korrigálja, de mindenképp szóba elegendik vele.

Ebben a helyzetben mit tenne az a fordító, aki Stanley Fish 1976-os *How to Do Things with Austin and Searle: Speech Act Theory and Literary Criticism* című esszéjét akarná lefordítani? Hogyan utalna a már meglévő magyar címekre?

Vagy mit tenne John Searle *The Construction of Social Reality* című könyvének magyar fordítója? Ez a könyv a szociálkonstruktivizmus alapművére, Berger és Luckmann 1966-ban megjelent *The Social Construction of Reality* című könyvére utal. A magyarul is *szociálkonstruktivizmusnak* nevezett filozófiai elmélet vagy szemlélet szerint az ember maga teremti meg világát, maga dönti el, hogy számára mi a valóság. Az emberi együttélés alapja a minket körülvevő világ je-

lenségeinek közös értelmezése. A szociálkonstruktivizmus mára már teret nyert a humán tudományokban, még a fordítástudományban is (ld. Kiraly 2000). A Berger - Luckmann könyv magyarul *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés* címmel jelent meg 1998-ban Tomka Miklós fordításában. A *Hiánypótló* sorozatban kiadott megkésett magyar fordítás címe nem igazítja el az olvasót arról, hogy a szociálkonstruktivizmus alapművét tartja a kezében, hiszen az olvasó nem tudhatja, hogy a „társadalmi felépítés” és a „szociális konstrukció” ugyanaz. A Searle-mű címében az allúzió azt sugallja, hogy a társadalom maga is konstrukció, amely csak a tudatunkban létezik. Vajon megértené-e az olvasó a cím sugallatát, ha magyarul *A társadalmi valóság felépítése* címmel jelenne meg? Ha pedig az lenne a címe, hogy *A társadalom mint konstrukció*, akkor elveszne az utalás a magyarított Berger - Luckmann műre.

Összegzés

Irodalmi művek, tudományos közlemények, filmek, képzőművészeti alkotások, zeneművek alkotói minden valószínűség szerint nagy gondot fordítanak a címadásra. A fordítóktól is elvárható a gondosság: a cím nem egy jelentéktelen rövid függelék a művön, melyet könnyű lefordítani, hiszen csak néhány szóból áll. Sokszor csak igen nagy fáradsággal lehet megtalálni a megfelelő, azaz *interpretable* célnyelvi címet. Ha ez sikerül, akkor a cím már önmagáért beszél, és kulcsot adhat az egész mű értelmezéséhez.

Jegyzetek

- ¹ Ez a tanulmány a III. Fordítástudományi PhD konferencián (ELTE BTK, 2006. március 23.) „Címek párbeszéde” címmel elhangzott előadás kibővített változata.
- ² Lady Windermere's Fan (1892), Lady Windermere legyezője (1922), Moly Tamás fordítása.
- ³ Üvöltő szelek. 1957. Sőtér István fordítása, 1997. Borbás Mária fordítása. Budapest: Európa.
- ⁴ Fekete Soma 1855, Lévy József 1866, Zigány Árpád 1900, Harsányi Zsolt 1939, Jékely Zoltán 1955.
- ⁵ Mikes Lajos 1907: Bunbury, Hevesi Sándor 1922: Bunbury – Győzőnek kell lenni, Karinthy Frigyes 1924: Bunbury.
- ⁶ A szerző fordítása.
- ⁷ Fordította: Makai Imre, Szabó Mária. Budapest: Magvető, 1990.
- ⁸ Fordította: Gyergyai Albert et al. Budapest: Helikon, 1962-64.
- ⁹ Színes eszmék nem alszanak... (Szépe György 70. születésnapjára). Pécs: Lingua Franca Csoport, 2001.
- ¹⁰ A fordítástudomány szó nem lenne pontos magyar fordítás, hiszen Holmes épp az *Übersetzungswissenschaft*, illetve a *science of translating* elnevezések ellenében alkotta meg a diszciplína új nevét.

Irodalom

- de Beaugrande, R. A., Dressler, W. U. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina. Fordította: Siptár Péter.
- Enkvist, N. E. 1991. On the interpretability of texts in general and of literary texts in particular. In: Sell, R. D. (ed.) *Literary Pragmatics*. London: Routledge. 1-25.
- Housman, A. E. 1998. A költészet neve és természete. Bev. és ford. Ruttkay Kálmán. *Holmi*. 10. évf. 9. szám, 1309-1330.
- Kiraly, D. 2000. *A Social Constructivist Approach to Translator Education. Empowerment from Theory to Practice*. Manchester: St. Jerome Publishing.
- Leppihalme, R. 1997. *Culture Bumps. An Empirical Approach to the Translation of Allusions*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- Nord, Ch. 1989. Loyalität statt Treue: Vorschläge zu einer funktionalen Übersetzungstypologie. *Lebende Sprachen* 34., 100-105.
- Nord, Ch. 1991. Scopus, Loyalty and Translational Conventions. *Target* Vol. 3. No. 1., 91-109.
- Nord, Ch. 1995. Text-Functions in Translation: Titles and Headings as a Case in Point. *Target* Vol. 7. No. 2., 261-284.
- Ruttkay, K. 2005. A.E. Housman borotvája. Elhangzott az ELTE Angol–Amerikai Intézet oktatói értekezletén. Budapest, 2005. december 15.

Források

- Austin, J. L. 1973. *How to do things with words*. Oxford: OUP.
- Berger, P. L., Luckmann, Th. 1966. *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Doubleday.
- Brontë, E. 1963. [1847.] *Wuthering Heights*. Moscow: Foreign Languages Publishing House.
- Crane, D. 1972. *Invisible Colleges. Diffusion of Knowledge in Scientific Communities*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Fish, S. 1976. How to Do Things with Austin and Searle: Speech Act Theory and Literary Criticism. *MLN* 91. 983-1025.
- Holmes, J. S. 1972. *The Name and Nature of Translation Studies*. APPTS Series of the Translation Studies Section, Dept. of General Literary Studies. Amsterdam: University Press.
- Housman, E. A. 1989. [1933.] *The Name and Nature of Poetry*. New York: New Amsterdam.
- Howell, B. 1990. *Wuthering Depths*. London: Penguin.
- Molnár, A. K. 2002. (szerk.) *Polányi Mihály*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Searle, J. 1995. *The Construction of Social Reality*. New York: The Free Press.
- Tóth, Sz. T. 2006. Humbug. *Magyar Nemzet*, 2006. jan.7.
- Werskey, G. 1978. *The Visible College*. London: Penguin Books.